

УДК 316.347

М. В. Хараджи

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ КОНТЕКСТИ МІЖЕТНІЧНОЇ
ТОЛЕРАНТНОСТІ**

**SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL CONTEXTS OF INTERETHNIC
TOLERANCE**

У статті досліджується роль соціально-психологічних умов у формуванні й функціонуванні міжетнічної толерантності у різного роду соціальних середовищах. Звертається увага на тісну взаємодію цих двох аспектів на стадії формування та у процесі виявів міжетнічної толерантності. З'ясовується значення етносоціального, етнокультурного та етнопсихологічного контекстів, у яких це явище функціонує.

Ключові слова: міжетнічна толерантність, міжетнічна взаємодія, соціальне середовище, соціально-психологічні контексти, функціонування міжетнічної толерантності.

The article deals with the role of social and psychological conditions of forming and functioning of interethnic tolerance in different social environments. The attention is drawn to close interaction of these two aspects on the stage of the formation and in the process of manifestations of interethnic tolerance. The significance of ethnosocial, ethnocultural and ethopsycological contexts in which this phenomenon is functioning is a topic of this investigation.

Key words: interethnic tolerance, ethnic interaction, social environment, social and psychological contexts, functioning of interethnic tolerance.

Актуальність. На формування, функціонування й прояви міжетнічної толерантності як багатогранного суспільного явища впливає цілий комплекс факторів - соціальних, економічних, політичних, культурних, психологічних тощо. За різних умов вони по різному актуалізуються. За твердженням одного із найбільш авторитетних теоретиків міжетнічної толерантності (саме контекстуальної теорії міжетнічної комунікації, складовою частиною якої є міжетнічна толерантність), американського психолога Йонг Юн Кіма, з котрим ми погоджуємося, «специфіку явищ

міжетнічної толерантності не можна зрозуміти без врахування мережі соціальних, ситуативних та психологічних обставин, котрі створюють контекст тих чи тих зразків міжетнічної поведінки» [22]. **Предметом** дослідження у даній статті є соціально-психологічні контексти, які, на нашу думку, поряд з етнічною даністю (наявністю поліетнічного довкілля) визначальною мірою детермінують зміст міжетнічної толерантності, котрий складається у процесі її формування й корегується у конкретних умовах її функціонування. Мається на увазі те середовище, яке досліджується, оскільки соціальні, вікові, культурні, гендерні та інші його характеристики накладають свій відбиток на зміст міжетнічної толерантності, особливо її виявлення у процесі, зазвичай, міжетнічної взаємодії. Тому, скажімо, у дорослому виробничому, молодіжному спортивному, чи то культурницькому середовищах міжетнічна толерантність буде функціонувати зі своїми особливостями. Специфічним чином міжетнічна толерантність буде виявлятися у шкільному середовищі. Об'єднувальним моментом, що дає можливість усі ці середовища розглядати як явище одного порядку, є той, що вони виступають як різновиди соціального середовища.

Перед тим, як розпочати виклад основного матеріалу, варто з'ясувати значення двох понять, котрі є ключовими для нашого аналізу й котрі релевантні у визначенні функціональних можливостей міжетнічної толерантності у конкретних обставинах. Це, передусім, «соціально-психологічний контекст» та «функціонування міжетнічної толерантності». Стосовно першого поняття, то, пам'ятаючи про той факт, що існують різні його трактування (знову ж таки зважаючи на конкретні обставини та мету дослідження), ми концентруємо увагу трьох моментах: 1) узагальнене його визначення; 2) його розуміння, конкретизоване до предмету нашого дослідження, власне, міжетнічної толерантності; 3) усвідомлення необхідності спільних дій по розв'язанню проблеми. Виходячи із етимології слова «контекст» (від латинської *contextus*), це поняття пов'язується, передусім, з лінгвістичним його вживанням, розуміючи під цим завершену частину письмової чи усної мови, що дозволяє уточнити зміст окремих її елементів. Однак його застосування поширюється і на соціальну сферу й означає середовище, у якому існує певний об'єкт [24, 345]. Таким середовищем можуть бути великі й малі групи, суспільство тощо, а об'єктом – міжетнічна толерантність. Важливим

моментом соціально-психологічного контексту дослідження того чи того об'єкту є уявлення про цей об'єкт, а у самих уявленнях – співвідношення соціального та індивідуального [18]. У нашому конкретному випадку великої ваги набирає саме співвідношення соціального й індивідуального у вимірах міжособистісних стосунків, оскільки міжетнічна толерантність – це, особливо, на рівні її виявів, складова цих стосунків. Українські психологи, використовуючи у своїх дослідженнях різноманітних проблем термін «соціологічно-психологічний контекст», звертають увагу не лише на відтворенні об'єкту (чи проблеми) у свідомості окремої людини, і ширше у громадській думці, але й на можливості дій, зазвичай, спільних дій, які передбачають розв'язання цієї проблеми [5, 12]. Можна висунути гіпотезу, що до такого висновку дослідників спонукає динаміка (трансформація) соціально-психологічного контексту, яка, зрештою, може викликати динаміку предмету (проблеми) вивчення. А розв'язання її (або ж тих чи тих її складових) на тому чи тому відтинку розвитку проблеми не дозволяє накопичуватися (множитися) новим компонентам проблеми, власне, перетворюватися у мегапроблему, котра ще важче піддається розв'язанню, або ж і консервується. У цьому контексті можливостей вирішення гострих питань, передусім соціальних, які стосуються людей різного етнічного походження, велике значення має міжетнічна солідарність [21], котра безпосереднім чином формується на базі міжетнічної толерантності.

Що ж до терміну «функціонування міжетнічної толерантності» [14, 53], то, вочевидь, передусім, варто звертати увагу на ту роль та значення, яку вона відіграє у міжетнічній взаємодії, насамперед, на рівні міжособистісних стосунків та на те, яким чином вона змінюється у конкретному соціально-психологічному контексті. Вживання цього терміну виявляється доречним, коли ми хочемо розкрити сутність тих чи тих виявів міжетнічної толерантності у відповідних обставинах, наприклад, під час загострення етнічних проблем у поліетнічному суспільстві на фоні кризових ситуацій його економічного розвитку.

Загальною суттєвою заввагою до аналізу соціально-психологічних контекстів міжетнічної толерантності є така: обов'язковою умовою її формування та функціонування є наявність у складі населення країни, регіону, конкретної місцевості представників, принаймні, двох етнічних спільнот, які вступають у взаємодію – те, що ми вище визначили як

етнічну заданість (наявність поліетнічного доквілля). З цієї точки зору практично в усіх сучасних країнах ця умова зберігається – на території більшості країн мешкають вихідці із кількох, а іноді й більше сотні етносів. Україна не є винятком – тут проживають представники майже 130 етнічних спільнот (націй, етносів, етнічних груп, субетносів) [2]. Тому постановка питання про з'ясування особливостей впливу тих чи тих факторів, зокрема соціально-психологічних, на формування та функціонування міжетнічної толерантності є закономірним і продуктивним, оскільки це допоможе визначити шляхи її підтримання й розвитку. А це в свою чергу (мається на увазі стійкі засади міжетнічної толерантності) є важливим елементом, до певної міри однією із знакових умов, стабільності поліетнічного суспільства. Акцент у процесі викладу матеріалу буде робитися переважно на українських реаліях.

Отже, спробуємо розглянути роль соціально-психологічних контекстів для міжетнічної толерантності у двох аспектах: 1) у процесі її формування; 2) на рівні її виявів. При цьому важливо мати на увазі той факт, що соціальний аспект згаданих контекстів мусимо розглядати у двох вимірах: а) реально існуючі у суспільстві соціально-економічні умови його розвитку, які сформувалися незалежно від етнічного чинника, та б) їх сприйняття (відтворення) у свідомості індивіда, де етнічність відіграє важливу, а іноді й вирішальну роль. Аналіз соціальної ситуації у багатьох поліетнічних країнах дає можливість зробити важливий для нашого дослідження висновок – рівень міжетнічної толерантності знаходиться у залежності від соціально-економічного розвитку тієї чи іншої країни. У кризові моменти він значно знижується і може досягати такого рівня, коли інтолерантні установки значно переважають толерантні [11; 13]. За таких умов стимулюється прискорене формування конфліктогенних ситуацій й загострюються міжетнічні стосунки. Приклади подібного розвитку подій знаходимо на різних історичних відтинках поліетнічних країн як європейських, так і американського континенту: такими для США і Канади, Бельгії, Франції були 1960-і – 1980-і роки; для колишнього Радянського Союзу – 1980-і роки, для колишньої Федеративної Республіки Югославія – 1990-і – початок 2000-х років. Подібні тенденції певною мірою властиві й українському поліетнічному суспільству, хоча вони не так чітко виражені, як у згаданих вище країнах. Підтвердження цьому висновку знаходимо у розділі «Міжнаціональні відносини і мова

спілкування» соціологічного моніторингу, який з 1992 року веде Інститут соціології НАН України. Співставлення даних із сфери міжетнічної взаємодії (у моніторингу « міжнаціональні відносини») з даними двох інших розділів - «Соціальне самопочуття і суспільні настрої» та «Соціальні зміни» виявляє залежність стану міжетнічної взаємодії, головним маркером котрої є рівень міжетнічної толерантності, від соціально-економічної ситуації, у якій остання функціонує. В інші періоди, тобто ті, коли ситуація у соціальному розвитку залишається стабільною, фіксується більш високий рівень міжетнічної толерантності.

Відомо, що процес формування міжетнічної толерантності розпочинається тоді, коли етнофори отримують інформацію один про одного, яка закладає основи вибудовування у їх свідомості стереотипів акторів міжетнічної взаємодії. Основними каналами отримання цієї інформації виступають, передусім, безпосередні контакти носіїв різних етнічностей. Останні відбуваються в ареалах спільного проживання представників тих чи тих етносів, а також у процесі спілкування у поліетнічному виробничому колективі, молодіжних центрах, навчальних закладах з різноетнічним контингентом. У процесі формування міжетнічної толерантності у визначених середовищах кілька чинників відіграють детермінантну роль, але, насамперед, усталені типи етнічної ідентичності акторів взаємодії. У свою чергу етнічна ідентичність складається у конкретних соціальних та культурних контекстах. Різноманітність, різноплановість цих контекстів реалізується у різноманітності етнічних ідентичностей, а соціальні фактори можуть збільшувати чи зменшувати дистанцію цієї різноманітності. Серед соціальних факторів, які активізують динаміку дистанції різноманітності, – соціальне походження акторів взаємодії, їх соціальний статус, такі маркери, як рівень освіти, доходів, соціальних експектацій. Власне, ті характеристики, котрі склалися у етнофорів до того, як вони почали вступати у контакти й формувати цілісну систему міжетнічної взаємодії (міжетнічні контакти, міжетнічне спілкування, міжетнічні зв'язки, міжетнічні відносини) [4, 99-100]. Але оскільки етнічна ідентичність перебуває у постійному процесі трансформації (це відбувається під впливом різного роду чинників), то соціальне довкілля, у якому перебувають носії різних етнічностей, детермінує зміст динаміки дистанції між ними. Зважаючи на такі особливості формування, а згодом і

функціонування, міжетнічної толерантності, ми мусимо враховувати ще кілька наступних моментів, які знову ж таки стосуються самих носіїв етнічностей: 1) автохтонні етнофори, тобто ті, хто постійно, або ж ті, хто впродовж тривалого часу проживають у поліетнічному ареалі, чи етноконтактній зоні й певним чином адаптувалися до їх культурних, соціальних реалій та психолого-поведінкових реакцій на довкілля, зокрема, і на присутність в ньому представників інших етносів, трансформували свою етнічну ідентичність; 2) аллохтонні («прийшли») етнофори, носії інших етнічностей, котрі прибули в ареал з різноетнічним складом населення й для котрих цей ареал є іноетнічним довкіллям; 3) чинник іншого порядку – різний (відмінний) рівень соціально-економічного розвитку цього іноетнічного довкілля та його психологічного сприйняття тими, хто прибув у це довкілля.

Що стосується України, то тут її етносоціальні й етнокультурні мережі дають можливість прослідкувати і відчувати вплив перелічених чинників на функціонування міжетнічної толерантності. Нагадаємо, що, згідно з новітніми дослідженнями, в етнонаціональному складі населення України виділяється велика його частина, яка сформувалася на базі власне автохтонів, племен, що стали предтечею українців, білорусів та росіян, й тих груп населення, що у різні часи (дуже давно) прибули на територію нинішньої України й тут укорінилися – скажімо, вірмени, євреї, молдавани, поляки тощо; іншу помітну групу складають новітні етнофори - іммігранти, переважно із країн Африки й Азії [3].

В Україні сформувалося кілька чітко окреслених поліетнічних ареалів та етноконтактних зон, що дає змогу прослідкувати вплив соціальної частини соціально-психологічних чинників на формування й функціонування міжетнічної толерантності. Маються на увазі, передусім, ті регіони, де інші етнічні спільноти, крім українців та росіян, відчутно присутні у структурі їх населення, принаймні, не менше 0,1%. Таких в Україні налічується двадцять: це області Сходу (Донецька, Луганська, Харківська), Півдня (Миколаївська, Одеська, Херсонська); західні області (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька), області Центральної України (Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська, Полтавська, Черкаська); північні області (Житомирська, Київська, Сумська та Чернігівська). Тут мешкають представники від трьох до вісімнадцяти етнічних спільнот,

відсоток котрих перевищує згаданий вище. Особливою концентрацією (за компактного розселення) тих чи тих етнічностей виділяються Автономна Республіка Крим, Буковина, Закарпаття, Південь України. Власне, в силу компактного поселення етнічних спільнот саме тут утворюються чітко окреслені ареали (вірмени, кримські татари, росіяни, українці у Криму; рома (цигани), росіяни, угорці, українці на Закарпатті; молдавани, росіяни, румуни, українці на Буковині; болгари, гагаузи, молдавани росіяни, українці в Одеській області) та виникають етноконтактні зони – скажімо, українсько-угорські, українсько-румунські, болгарсько-російські, болгарсько-молдавські тощо.

Певну аналогію можна провести з іншими країнами, наприклад, США, де у великих містах виділяються окремі етнічні квартали (скажімо, афроамериканські, італійські, китайські, російські у Нью Йорку), Бельгії (арабські), Німеччині (турецькі), Франції (темношкірого населення, арабські) і формуються відповідні етноконтактні зони. Щоправда, у цій аналогії є одна важлива особливість, яку варто враховувати у психологічному сприйнятті цього компоненту соціального контексту (наявність етнічних ареалів та етноконтактних зон), котра суттєво впливає на стан міжетнічної толерантності. Йдеться про те, що в Україні ареали та етноконтактні зони сформувалися із автохтонного населення та представників тих етнічних спільнот, котрі проживали тут практично впродовж століть, а у названих країнах вони, крім афроамериканських у США, мають іммігрантське походження [3]. Останній чинник відіграє неабияку роль, коли ми поведемо мову про етнокультурну, етнопсихологічну й, зрештою, про соціальну дистанцію, у міжетнічній взаємодії різних компонентів етнонаціональної структури населення тієї чи тієї країни.

Оскільки ми прагнемо з'ясувати залежність процесу формування й функціонування міжетнічної толерантності від соціального контексту, то ми мусимо, бодай фрагментарно, зупинитися на деяких аспектах соціально-економічних характеристик відчутно маркованих в етнічному плані регіонів. Таку нагоду нам надають дослідження економістів. Аналіз соціально-економічної ситуації та перспектив її розвитку з врахуванням показників соціальної рівності, рівня розвитку соціальної інфраструктури та стану економічної активності населення дозволили фахівцям вибудувати зведений, таксономічний (інтегральний) показник соціального

розвитку регіонів. За ним, регіони (області) ранжуються таким чином (за зростанням індекса): Тернопільська, Чернівецька, Івано-Франківська, Рівненська, Волинська, Житомирська Закарпатська, Херсонська, Черкаська, Сумська, Кіровоградська, Миколаївська, Львівська, Хмельницька, Одеська, Полтавська, Чернігівська, Вінницька, Автономна Республіка Крим, Київська, Харківська, Запорізька, Дніпропетровська, Донецька [6, 64-66].

Отже, регіони, де сформувалися чітко окреслені ареали компактного розселення тих чи тих етнічних спільнот й, відповідно, етноконтактні зони, можна поділити на три групи: 1) Буковина, Закарпаття; 2) Одеська область; 3) Крим та Київська область. Перша та третя групи, можна сказати, розташувалися на протилежних полюсах, а друга займає проміжне становище. У контексті з'ясування необхідної нам залежності з'являється ще один специфічний регіон – мегаполіс м. Київ. Його специфіка саме у розрізі дослідження соціально-психологічних контекстів міжетнічної толерантності полягає у тому, що тут зконцетрований значний сегмент іноетнічного населення, який перебуває у постійних контактах з представниками титульного етносу (українцями) та на рівні «меншина – меншина», не утворюючи чітко окреслених етнічних ареалів, а етноконтактні зони тут надто рухливі. Вони виникають не у результаті компактного розселення у певних місцевостях, що характерно для названих вище регіонів, а радше у процесі спілкування на виробництві, у навчальних закладах, молодіжних розважальних та спортивних осередках. Тому у Києві процес формування й функціонування (передусім, форми вияву) міжетнічної толерантності може відрізнятися від такого у регіонах. Попередні спостереження дають підстави говорити, що тут її рівень може бути вищим, ніж, скажімо, у Криму; або ж більш високим він виявлятиметься стосовно так званих «помітних меншин» - іммігрантів із азійських та африканських країн.

Важливим моментом у визначенні ролі соціальних аспектів функціонування міжетнічної толерантності є чинник дискримінації. Дані згаданого вище моніторингу Інституту соціології НАН України свідчать, що вона в Україні існує, але її рівень не є високим: впродовж 1994 – 2008 років він (у відношенні до усіх категорій населення за походженням) складав від 2,3 % (2008 р.) до 9,6 % (1998 р.). При чому цікаво, що за визнанням респондентів іноетнічного походження (відповіді на питання

про дискримінації в анкетах) він був значно нижчим, ніж в українців, росіян, євреїв й коливався у межах 2,3 % - 6,3 % (у середньому – 4,2 %) [16, 531-532]. Принагідно зауважимо, що цей показник відрізняється від такого у європейських країн у кращий бік: у таких поліетнічних країнах, як Велика Британія він складав у 2005 - 2009 роках від 10,6 до 14,1%, Бельгія – 4,9 до 6,5 %, Нідерланди – 6,8 – 7,7 %, Франція – 8, 8 – 10, 4 % [1, 104]. Для нашого дослідження важливі причини, за якими дискримінувалися жителі тих чи тих країн, оскільки ми з'ясуємо вплив соціальних чинників на рівень міжетнічної толерантності, факторами якої є носії тієї чи тієї етнічності. У цитованому опитуванні є три маркери, які ми можемо класифікувати як індикатори етнічності. Це – колір шкіри або раса, мова, національність (етнічна приналежність); у певних випадках до названих трьох ми можемо долучити ще два – релігію (особливо тоді, коли релігія співпадає з етнічністю, наприклад, араби мусульманського світу) та громадянство (дискримінація за цим маркером стосується, передусім, іммігрантів). Порівнюємо Україну з тими європейськими країнами, які ми називали вище, беручи до уваги чітко визначені три етнічні маркери: 1) колір шкіри, 2) мова, 3) національна (етнічна) приналежність. У результаті ми маємо таку картину: Україна – 1 (0,0 – 0,2 %), 2 (0,4 – 2,3 %), 3 (0,3 – 0,7 %); Велика Британія, відповідно, - (2,9 – 4, 3 %), (0,2 – 0,6 %), (1,4 – 1,5 %); Бельгія – (0,8 – 1,1 %), (0,3 – 0,6 %), (0,2 – 0,3 %); Нідерланди – (1,2 – 1,9 %), (0,5 – 0,7 %), (0,5 – 0,6 %); Франція – (1,6 % - 2,9 %), (0,1 – 0,4 %), (0,5 – 0,6 %) [1, 104]. Наведені дані дають можливість зробити попередній висновок про те, що в Україні за деякими параметрами (показники дискримінації за кольором шкіри) ситуація більш сприятлива для формування міжетнічної толерантності, ніж у названих європейських країнах, а за показником національної (етнічної приналежності) вона має приблизно ті ж позиції, що у цих країнах. Мовні індекси для України дещо гірші, що пов'язано з тим, що проблеми мовного розвитку після отримання нею незалежності загострилися й вони надто емоційно-чутливі для значної частини українського суспільства [7; 10].

Оцінити важливість соціального контексту міжетнічної толерантності (а особливо у перспективі) можна аналізуючи чинник міграційних процесів й, зокрема, регіональну спрямованість міграційних потоків, які сьогодні характерні для України. Ця важливість пов'язується, на нашу

думку, передусім, з такими моментами, як те, що іммігранти спрямовуються до більш благополучних у соціально-економічному розвитку регіонів, а це автоматично підвищує тут рівень їх концентрації й, відповідно, вносить свою динаміку у міжетнічну взаємодію, викликаючи зміни у співвідношення між локальним та «прийшлим» населенням у місцях їх поселення й у соціально-психологічний клімат, характерною рисою якого стає збільшення етнокультурної та етнопсихологічної дистанції між цими категоріями населення.

Практики поліетнічних країн свідчать, що іммігрантський компонент соціально-психологічних контекстів, у яких функціонує міжетнічна толерантність, зазвичай, погіршує умови її функціонування. Це пов'язано, передусім, з двома обставинами: 1) посилюється конкуренція на ринку праці й за зайняття престижних ніш у соціальній й економічній ієрархії, особливо, на регіональному та локальному рівнях; надзвичайно гострою ця конкуренція стає у кризових ситуаціях; 2) культурницько-звичаєві традиції, моральні цінності та ментально-поведінкові настрої іммігрантського населення, зазвичай, не співпадають з такими титульного населення, чи тих мешканців, котрі впродовж тривалого часу перебувають на даній території; а у більшості випадків вони досить таки суттєво від них відрізняються. Такий стан речей спонукав дослідників явищ міжетнічної взаємодії (Л. Дробіжева, Н. Лебедева, А. Татарко, В.Мукомель – Росія, Е. Бонасіч - США) до висновку про появу й поглиблення етнічного антагонізму у відносинах між прийшлим і місцевим населенням [14; 8; 9; 20]. Підтвердження першій тезі ми знаходимо серед результатів «Європейського соціального дослідження» у рамках діяльності Міжнародного наукового консорціуму, участь у якому беруть 32 країни Європи, у тому числі і Україна. Українські респонденти оцінюють факт переїзду людей до України з інших країн у його впливові на економіку нашої країни на рівні респондентів таких країн, як Бельгія, Велика Британія, Німеччина, Франція, що відповідає середньому показникові у шкалі від 0 до 10 балів (4.42 - 4.81) [1, 107].

Наступні дані цього ж дослідження дають підстави для розмірковування над питанням про оцінку українцями впливу іммігрантів на соціальне та культурне життя в Україні. Так, інтегрований індекс цього впливу на соціальне життя для українців складав у 2005 – 2009 роки від 4,14 до 4,85. Ситуацію респонденти оцінювали за десятибальною шкалою

таким чином: у результаті приїзду людей з інших країн своя країна стає гіршим місцем для життя (0) та стає кращим місцем для життя (10) [1, 109]. Цей показник знову ж знаходився на рівні тих європейських країн, які згадувалися вище. До цікавих висновків можна прийти, аналізуючи відповіді респондентів на питання «Як Ви вважаєте, приплив людей з інших країн в цілому руйнує чи збагачує культурне життя в Україні?». Інтегрований індекс для України знаходиться посередині шкали (4,55 – 4,90), однак його співвідношення з таким обраних нами кількох європейських країн відрізняється від співвідношення між іншими показниками: якщо в українському контексті він менший, ніж 5,0 балів, то для європейського контексту (обрані країни) він перевищує п'ятибальну позначку. Можна припустити, що такий стан є результатом психологічного сприйняття населенням ідеологеми про те, що культурне розмаїття збагачує Європу [23].

Занурення в аналіз відповідей на інші питання названого дослідження (скажімо, «Якою мірою, на Вашу думку, слід дозволяти переїжджати до Вашої країни людям тієї ж раси чи національності, що й більшість населення країни?» та «Якою мірою, на Вашу думку, слід дозволяти переїжджати до Вашої країни людям, які за національністю або расовою приналежністю відрізняються від більшості населення країни?») дозволяє отримати уяву про настрої, наприклад, тих же українців щодо можливого розширення їх спілкування з новими носіями різних етнічностей й певною мірою реалізацію етнічних установок населення, яке постійно проживає на тій чи тій території країни, до тих, хто потенційно може прибути у ареали їх розселення. Опитування передбачало таку динаміку відповідей: 1) слід дозволяти багатьом таким людям переїжджати до країни; 2) слід дозволяти деяким таким людям; 3) слід дозволяти лише небагатьом таким людям; 4) не дозволяти нікому. Ранжування відповідей для українських респондентів у першому випадку було таким (2005 – 2009 рр.): 1. - від 41,7 до 51,8 %; 2. – від 21,4 до 26,5 %; 3. – від 11,2 до 17,1 %; 4. – від 5,2 до 7,2 %. У другому випадку маємо таку картину: 1. – від 18,9 до 25,6 %; 2. – від 26,3 до 28,7 %; 3. – від 23,4 до 28,7 %; 4. – від 13,1 до 16,3 % [1, 110-111].

Наведені результати опитування дозволяють розмірковувати у такому руслі: 1) для України властиві ті ж тенденції, що і для більшості поліетнічних країн Західної Європи; 2) більш високий рівень позитивних

установок виявляється до представників тієї ж етнічності, що і респонденти; 3) певна стриманість респондентів фіксується, коли мова йде про етнофорів, корті своїми етнокультурними й етнопсихологічними характеристиками відрізняються від самих респондентів. В свою чергу два останні моменти дають можливість звернути увагу на такі особливості: 1) рівень толерантності стосовно представників своєї етнічності вищий, ніж до вихідців з інших етнічних спільнот. Це підтверджує нашу думку, висловлену у попередній публікації, про те, що варто все ж таки розрізняти два поняття «етнічна толерантність» і «міжетнічна толерантність», оскільки їх смислове навантаження буде різними, а їх ототожнювання, яке деколи має місце у дослідженнях феномена толерантності у контексті етнічності, може провокувати хибні висновки [17]; 2) на сьогоднішній день в Україні, взагалі, зберігається (згідно проаналізованих даних й того рівня впливу соціальних умов на рівень міжетнічної взаємодії, та її складової міжетнічної толерантності) достатньо позитивний потенціал для безконфліктного розвитку відносин між представниками різних етнічних спільнот. Однак, як вже зазначалося вище, погіршення соціально-економічної ситуації може викликати зниження рівня міжетнічної толерантності, що саме по собі збільшуватиме конфліктний потенціал в етнонаціональному розвитку країни. Цікавим у цьому сенсі є момент, коли ми у наш аналіз включаємо позицію респондентів щодо можливості допуску у країну людей з бідніших країн (за уявленнями респондентів), ніж своя країна. Тут ми фіксуємо зменшення відсоток тих, кому, на думку респондентів, варто дозволяти в'їзд у країну у великій кількості. При чому цей відсоток постійно зменшується, а відсоток тих, кого можна було б приймати в обмежених обсягах («слід дозволяти деяким людям» та «слід дозволяти лише небагатьом таким людям») постійно зростає: у 2009 році він складав 49,4 %. Якщо до цього додати ще й тих, кому респонденти зовсім не дозволяли б переїжджати до нашої країни (у тому ж таки 2009 році – 21,9 %), то цифра складається вражаюча – 71,3 %) [1, 112].

У контексті нашого дослідження можна передбачити, що ця ситуація буде загострюватися. Є дві підстави прогнозувати саме такий розвиток подій: 1) показник задоволення громадян України (а саме від них визначальною мірою залежить рівень міжетнічної толерантності) соціально-економічними процесами в країні знаходиться нижче

середнього індексу (за шкалою оцінювання від 0 до 10 балів) – життям в цілому (4,19), станом економіки (1,50). У порівнянні з іншими європейськими країнами він виявляється найнижчим, відповідно, різниця з найближчим за цим показником сусідом України Болгарією складає 0,22, а з найвіддаленішою країною Швейцарією – 3,77 [1, 115]; 2) у перше десятиліття нинішнього століття в імміграційному потоці до України збільшувалася частка осіб, які прибували з бідних, часто-густо бідніших, ніж Україна, країн, переважно азійських та африканських [3, 309-318]. Зважаючи на світові міграційні тенденції така ситуація зберігатиметься і у майбутньому.

Ці обставини відіграють важливу роль у визначенні впливу соціальних умов на психологічні установки щодо контактів та спілкування з представниками інших етнічностей. Дослідниками різних галузей знань доведено, що в умовах соціальних невизначеностей зростає недовіра до інших етнофорів, загострюється конкуренція за отримання гідних соціокультурних ніш у суспільній ієрархії й тому знижується рівень міжетнічної толерантності, передусім, з боку етнічної більшості, а також представників тих спільнот, які ці ніші займають. Психологи, зокрема з'ясували, що причиною зниження рівня міжетнічної толерантності, а, відповідно, зростання міжетнічної інтолерантності, згідно з інтегральною теорією загрози, яка сприймається групою, є страх втратити статус престижної етнічної спільноти [9, 56]. З точки зору цієї теорії можна пояснити тривожність стану лідерів російського руху в Україні, які вважають, що рускiє (саме такий термін (етнонім) відповідає сутності етнічності вихідців із російського етносу [3, 196]) та російськомовне населення зазнають дискримінації в Україні й не сприймають справедливі вимоги кримськотатарського народу щодо відновлення їх прав, котрі нехтувалися радянською владою. Такий стан пов'язаний безпосередньо із втратою ними статусу панівної (домінуючої) більшості, якою рускiє користалися у колишньому Радянському Союзі, а в умовах незалежної української держави вони набули статусу етнічної меншості. Щоправда, позитивна налаштованість мешканців України на спілкування з «русскими» досить висока, що свідчить про те, що ця тривожність є передчасною й вона продукується, передусім, лідерами російськоорієнтованих організацій. Скажімо, у 2008 році лише 2,1 %

жителів не допускали б взагалі росіян в Україну; такий же показник для румунів складає 8,5 % [16, 31].

Оскільки показник налаштованості на взаємодію представників різних етносів є концентрованим виявом етнічних установок та сприйняття носіїв відмінних від своїх етнічностей, культур, менталітетів, то він дає змогу реально оцінити стан та перспективи міжетнічної взаємодії й міжетнічної толерантності. Від останньої, зрештою, залежить, чи буде ця взаємодія позитивною, чи у ній будуть переважати негативні тенденції, що вестиме до конфронтації й конфлікту. Крім того, ці установки та сприйняття, з одного боку, абсорбують в себе вплив соціального та етнокультурного контекстів існування етнічних спільнот, а з другого, вони виявляють себе через психолого-поведіркової реакції щодо інших етнічностей. У цьому виявляється психологічний аспект соціально-психологічних контекстів міжетнічної толерантності. Сучасні методики дослідження феномену етнічності дають можливість відслідкувати динаміку психологічного аспекту міжетнічної толерантності з врахуванням соціального (й, вочевидь, культурного) чинника. Найбільш релевантною у цьому плані є шкала Е. Богардуса, яка вже майже впродовж століття застосовується зарубіжними соціологами та психологами, а останні десятиліття й українськими дослідниками, зокрема у згадуваному нами вище соціологічному моніторингові, звертаючись до якого ми спробуємо представити яким чином психологічні установки реалізуються у визначенні свого ставлення мешканців України до носіїв різних етнічностей, а, отже, і до самих етнічностей, рівня їх сприйняття та налаштованості на спілкування з ними. Власне дані моніторингу відтворюють те, яким чином соціальний контекст відтворюється у поведінковій налаштованості різних етнофорів на взаємодію один з другим. Досліджуючи етнічні установки населення України щодо 23 груп за їх етнічним походженням впродовж дванадцяти років (1994 – 2008 рр.), вчені вивели інтегральний індекс національної дистанційованості за шкалою Е. Богардуса, яка включає в себе сім пунктів – відповіді на припущення допуску представника іншої національності (етнічності) у тій чи тій якості : від члена своєї сім'ї (найближча дистанція – 0 балів) до взагалі недопущення у будь-якій якості (найdaleша дистанція – 7 балів). Між ними розмістилися такі можливості, як допуск у якості близьких друзів, сусідів, колег по роботі, мешканців України, відвідувачів України.

Згадуваний індекс для десяти етнічних спільнот (американці, білоруси, грузини, євреї, кримські татари, німці, поляки, румуни, угорці, цигани) – вони були присутніми у моніторингу кожного року – складав від 4.4 до 5.3 [16, 33], тобто він постійно зростає. Це означає, що дистанція між національностями (за середніми показниками) зростала, що дає підстави для розмірковування над ускладненням умов для функціонування міжетнічної толерантності вже на психологічному рівні. Ще більш складними ці умови виявляються тоді, коли ми беремо до уваги представників тих національностей (етнічностей), які кольором своєї шкіри, етнокультурними характеристиками та поведінкою відрізняються від слов'янського населення країни, котре складає переважну більшість населення України (за підрахунками на базі перепису 2001 року, майже 96 %). Скажімо, середній інтегральний індекс національної дистанційованості (2008 р.) складає: для турків – 5.8, для китайців – 5.9, для негрів (останнім часом їх все більше з'являється на території України) – 6.0, для циган – 6.0, для арабів – 6.1, для афганців – 6.1, для чеченців – 6.3. Зауважимо, що для слов'ян цей показник значно нижчий: українців – 2.1, росіян – 3.0, білорусів – 3.9, поляків – 4.8, словаків – 4.9 [16, 33]. Цікаво й показово у цьому контексті працює парадигма «я («ми») – вони»: скажімо, циган у якості членів сім'ї допускали б лише 0,5 % , натомість 42,6 % взагалі не допускали б в Україну (а як відвідувачів України не хотіли б їх допускати 29,9 % жителів нашої країни) ; для азербайджанців – 1,3 та 23,3 % (51,7 %) для арабів ці показники, відповідно, 0,5 % та 28,3 % (59,6 %), для афганців – 0,8 та 33,5 % (54,7 %), для китайців – 0,5 та 20,4 % (64,1 %), для негрів – 0,5 та 22,4 % (63,1 %), для турків – 1,4 та 18,2 (62,6 %), для чеченців – 0,5 та 48,9 % (40,2 %) [16, 28-33].

Таке позиціонування етнофорів у міжетнічній взаємодії в українському поліетнічному суспільстві можна пояснити кількома факторами: 1) досвідом спілкування (його тривалістю) носіїв різних етнічностей, передусім, етнокультурницьких традицій. Оскільки у розряд етнічностей, яким властивий високий рівень національної дистанційованості, стабільно потрапляють представники відносно нових для України етносів, то можна припустити, що до них населення України апріорі ставиться, якщо не вороже, то досить стримано; 2) обсягом етнічної інформації про партнера спілкування, на базі якої формуються уявлення про нього та його сприйняття. Цей фактор певною мірою є наслідком дії попереднього – не

досить тривалим спілкуванням не дозволяє накопичитися такому обсягу інформації, який дозволяв би сформулювати об'єктивне (адекватне) уявлення, скажімо, про афганців, китайців, негрів, турків, чеченців; 3) негативними стереотипами щодо цих етнофорів, які укорінилися у свідомості великої кількості громадян України у результаті поширення про них такого ж типу (негативної) інформації, котра накопичується завдяки міфам, анекдотам, переказам, де підкреслюються саме негативні риси, які, нібито, властиві цим етносам як визначальні. Особливу роль тут відіграють повідомлення засобів масової інформації (газет, радіо, телебачення) про випадки агресивної поведінки носіїв цих етнічностей в українському суспільстві; 4) наявність певної дистанції (соціальної, культурної, психологічної) – більшої для перелічених вище представників етнічних спільнот й не такої великої для інших, скажімо, для вихідців із слов'янських народів, – крім реакції партнерів їх спілкування, психологи пояснюють ще й прагненням зберегти себе в умовах іноетнічного довкілля й фактично діаспорного статусу як цілісної етнічної спільноти зі своїми звичаями, культурницькими традиціями, поведінковими вчинками. Власне, вони формують механізми соціально-психологічного захисту перед загрозою акультурації та асиміляції у цьому довкіллі, що все-таки пов'язано із загрозою втратити свій статус [9, 56].

Взаємозв'язок між соціальною та психологічною складовою контекстів міжетнічної толерантності, як стає очевидним із викладеного вище матеріалу, прослідковується, передусім, у процесові сприйняття явищ соціальної реальності та у матеріалізації (вияві) установок на реакцію на них індивіда (у нашому випадку позиціонування щодо взаємодії з іншими етнофорами), що й визначає поведінкові зразки акторів взаємодії. Саме у сприйнятті й, особливо, у позиціонуванні, які різняться від індивіда до індивіда, фіксується специфіка толерантності, а міжетнічна толерантність ще більшою мірою: «...не є універсальною категорією: її зміст та кордони, а також число адептів серед рядових громадян та активістів соціального простору розрізняються не тільки в історичному аспекті, але й у залежності від культурної традиції, стану суспільства та багатьох інших факторів. Іншими словами, терпимість до іншості не є позачасовою категорією і біосоціальною характеристикою людини й суспільства. Це - особистісна установка та колективна позиція як реакція та умова існування складних суспільств, установка та позиція, котрі набуваються й

умисно культивуються» [15, 314]. Слушною у нашому контексті є думка російського антрополога Валерія Тішкова про те, що як установка, толерантність носить характер індивідуального вибору, вона здобувається через виховання, інформацію й особистий життєвий досвід [15, 315], у яких соціально-психологічні контексти відіграють вирішальну роль.

Висновки. Міжетнічна толерантність формується під впливом цілого комплексу чинників, серед яких визначальну роль відіграють соціально-психологічні. Соціальна ситуація, у якій конструюється міжетнічна толерантність, задає цьому процесові параметри й детермінує шляхи наповнення цього явища змістом. Оскільки сама по собі соціальна ситуація – феномен складний і багатогранний, то і міжетнічна толерантність є непростим соціальним конструктом. Дія соціального контексту міжетнічної толерантності з особливою силою виявляється на етапі її формування, вона дещо послаблюється на етапі її функціонування (її виявів). На цьому відтинку посилюють свою дію психологічні аспекти контекстів міжетнічної толерантності: установки на взаємодію з іншоетнічними компонентами етнонаціональної структури поліетнічного суспільства, етнічні стереотипи, етнічні пересуди, етнічні почуття, мотивації, психічний склад етнофорів, їх менталітет тощо. На етапі функціонування зміст міжетнічної толерантності може коригуватися саме під впливом перерахованих чинників, оскільки її вияви великою мірою залежать від індивідуальних особливостей розуміння значення толерантності у міжетнічних відносинах, сприйняття важливості цього феномену й налаштованості на міжетнічну взаємодію етнофора, а також здатності адекватно співвідносити свої індивідуально-психологічні якості й можливості, які виявляються у процесі міжетнічної взаємодії, з соціальним контекстом, у якому існують самі етнофори й у якому розгортається міжетнічна толерантність.

Література

1. Головаха Євген, Горбачик Андрій. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження», 2005-2007-2009. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2010.

2. Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник. – Київ: Наукова думка, 2004.

3. Етносоціологія. Етнічна динаміка українського суспільства. – Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010.

4. Євтух В.Б. Етнічність. Глосарій. – Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009.

5. Жовтянська В.В. Уявлення українського населення про соціальну ситуацію // Соціальна психологія. – 2008. - № 4(30) – С. 38-49.

6. Крупка М., Дорош В. Проблеми соціально-економічного розвитку України в умовах глобалізації // Формування ринкової економіки в Україні. – 2009. – Вип. 19.

7. Кулик В.М. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. – Київ: Критика, 2010.

8. Лебедева Н.М. Новая русская диаспора. Социально-психологический анализ. – Москва: Российская академия наук, 1997.

9. Лебедева Н.М., Татарко А.Н. Этническая идентичность, статус группы и тип расселения как факторы межгрупповой интолерантности // Психологический журнал. – 2005. – Том 26. - № 3.

10. Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. – Київ: ІПЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008.

11. Мукомель В.И. Грани интолерантности (мигрантофобии, этнофобии) // Социс. – 2005. - № 2 (250). – С. 56-66.

12. Слюсаревський Микола. Проблеми якості освіти: соціально-психологічний аспект // Соціальна психологія. – 2007. - № 1. – С. 79-88. 49.

13. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности. – Москва: Институт этнологии и антропологии РАН, 1998.

14. Социология меэтнической толерантности / Ответственный редактор Л.М. Дробижева. – Москва: Изд-во Института РАН, 2003.

15. Тишков В.А. Реквием по этносу. Исследования по социально-культурной антропологии. – Москва: Наука, 2003.

16. Українське суспільство. Соціологічний моніторинг. 1992-2010. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2008.

17. Хараджи В.М. Теоретико-методологічні засади дослідження міжетнічної толерантності // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. Збірник наукових праць. – Випуск 5. – 2011.

18. Юркова Е.В. Проявление социальных представлений о дружбе в межличностных отношениях: Дис. канд. психол. наук. 19.00.05. – Санкт-Петербург: 2004. – 169 с.

19. Alba Richard. Ethnic Identity: The Transformation of White America. New Haven: Yale University Press, 1990.

20. Bonacich E.A. Theory of Ethnic Antagonism: the Split Labor Market // American Sociological Review. – 1973. – Vol. 37. – № 4.

21. Jewtuch W. Ethnischer Antagonismus und ethnische Solidaritaet in den Laendern Nordamerikas // Migrationsforschung. – Heft. – 1989.

22. Kim Y.Y. Association and Dissociation: A Contextual Theory of Interethnic Communication // W. Gudykunst (Ed.). Theorising about Intercultural Communication. – Thousand Oaks, CA: Sage, 2005. – pp. 323-349.

23. Multikulturalitaet und Multiethnizitaet in Mittel-, Ost- und Suedosteuroopa/Herausgegeben von Ernst-Peter Brezovszky, Arnold Supan, Elisabeth Vyslonzil. – Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH, 1999. – 342 S.

24. New Webster's Dictionary of the English Language. College Edition. – Delhi: Surjeet Publications, 1988. – 1824 p.

УДК 316.3(=161.2):165.21

О. Л. Вакуленко

**СОЦІАЛЬНІ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ТА СИМВОЛІЧНІ ДІЇ ЯК
СТРАТЕГІЧНИЙ ВЕКТОР ДОСЛІДЖЕНЬ УКРАЇНСЬКОЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ**

**SOCIAL REPRESENTATIONS AND SYMBOLIC ACTIONS AS A
STRATEGIC RESEARCH VECTOR OF UKRAINIAN NATIONAL IDENTITY**

У статті втлумачується зв'язок між «соціальними репрезентаціями» та «символічними діями» в контексті української національної ідентичності. Ці фактори означені як важливі аспекти стратегії національної ідентифікації в сучасній Україні.

***Ключові слова:** соціальна репрезентація, символічна дія, національна ідентичність, ідентитети*

The article explains the connection between “social representations” and “symbolic actions” in the context of Ukrainian national identity. These factors are defined as significant aspects of national identification’s strategy in modern Ukraine.

***Key words:** social representation, symbolic action, national identity, elements of identity.*